

La difusió a Espanya de les idees econòmiques de Sismondi*

per Segundo Bru

Aquest treball vol atènyer un doble objectiu, d'una banda completar les investigacions sobre la «fortuna» de Sismondi a Europa amb el cas espanyol, i, de l'altra, contribuir al coneixement del pensament econòmic a Espanya i de les relacions amb els corrents exteriors, durant les primeres dècades del segle XIX, amb l'estudi de la influència que l'obra econòmica de Sismondi pogué exercir damunt els autors espanyols.¹ Com que en el cas de Sismondi cal refusar la influència personal directa, car no n'hi ha cap testimoniatge ni es conserva cap carta en la *Raccolta Sismondi* de Pescia que permeti de comprovar l'existència de relacions de l'autor amb economistes espanyols, només hi havia tres possibles camins per a seguir la investigació: les traduccions, l'examen de les citacions i les referències en les obres de diferents autors significatius i els estudis penetrants fets en la premsa de l'època.

Les traduccions, malgrat els inconvenients que hom pot adduir en el sentit que no són la via dominant i exclusiva en un procés de difusió d'idees, no es poden deixar de considerar com un dels indicadors més importants de la influència intel·lectual.² Per altra part, les traduccions tenen l'avantatge que permeten de verificar, per mitjà de la comprovació amb l'original, la forma concreta en què el pensament de l'autor és acceptat, modificat o desfigurat en traslladar-lo a l'altre idioma. Aquesta circumstància, juntament amb la consideració dels condicionants que el marc institucional imposa a cada moment històric, permeten d'intentar situar com cal el fet de la publicació d'una obra traduïda i de no reduir-lo a una simple referència bibliogràfica. Les barreres i els filtres, sobretot d'índole polític-religiosa, que des de les esferes del poder s'oposen a la difusió de les teories i les ideologies contràries a llurs interessos foren particularment

1. Cal no oblidar que tot i que aquest treball es limita a les idees econòmiques de Sismondi, no fou únicament en el camp de l'economia on l'autor suís actuà. Per a tenir una visió completa de la influència de Sismondi en els intel·lectuals espanyols de l'època, també caldria fer atenció a la difusió de les seves obres històriques i literàries i del seu pensament polític. El darrer aspecte és estudiat per Diego Mateo del Peral. Quant a Sismondi com a historiador i literat, no hi ha res publicat, que jo en tingui esment, llevat d'algunes referències aïllades en les obres de Montesinos, Llorens, Juretschke i altres estudiosos del romanticisme espanyol.

2. Vegeu K. E. CARPENTER i F. REDLICH, *Research Possibilities in the History of Political Economy through a Bibliography of Translations*, a «History of Political Economy», vol. v, núm. 1 (1973), ps. 268-283.

importants en el cas espanyol,³ i possiblement són la causa que, tret d'una sola excepció, totes les traduccions de Sismondi al castellà aparegueren després del 1834. Si seguim per ordre cronològic la publicació de les obres econòmiques de Sismondi, de primer trobem *De la richesse commerciale* (1803), ja que el *Tableau de l'agriculture de la Toscane* (1801) fou, per la seva temàtica particular, una obra de molt poca difusió. *De la richesse...* i el *Traité* de Say foren les dues divulgacions principals de Smith que hom féu al continent.

No cal recordar l'ampli ressò que l'obra de Say tingué a Europa i a Amèrica, però això no ens ha d'induir a pensar que l'obra de Sismondi passà desapercebuda, tal com creu Palyi, per a qui *De la richesse...* «restà quasi desconeguda fora de França».⁴ Tanmateix, les lloances que li dedicaren a Anglaterra Jane Marcet, Malthus i Ricardo —el qual la titlla d'«obra excellent»—⁵ no confirmen aquesta idea. La difusió que tingué a Espanya també sembla com si contradigués l'afirmació de Palyi. La llista d'autors anunciats al «Diario de Barcelona» per al període 1792-1810 demostra que Sismondi, llavors encara conegut com a Simonde, és el cinquè autor més anunciat, darrera Smith, Jovellanos, Genovesi i Young —i és, per consegüent, el primer dels autors que pertanyen al segle XIX, ben al davant de Say.⁶ D'altra banda, a Madrid, l'obra de Sismondi figura poc temps després de publicada entre els premis que hom ofereix en un certamen del Seminario de Nobles. Fins i tot després de l'aparició dels *Nouveaux principes*, el comte de Toreno s'hi refereix a les Corts durant la discussió sobre el dictamen dels aranzels.⁷ Canga Argüelles la fa servir en el seu *Diccionario de hacienda* (1826-27),⁸ i el 1834 Manuel María Gutiérrez, tot i que l'ataca, encara la considera un «hermoso tratado» i la cita àmpliament.⁹ Això no obstant, i a desgrat que aquestes dades proven, sobretot pel que fa a Barcelona, que l'obra de Sismondi tingué una certa difusió, mai no s'arribà a traduir, la qual cosa pot res-

3. Per a les dificultats que al principi del segle XIX trobaren les traduccions de les obres econòmiques, vegeu M. C. ALFAYA, *Noticias para la historia económica y social de España. Teorías económico-sociales (1800-1820)* (Segòvia, Mauro Lozano, 1924), ps. 20 i s.

4. Melchior PALYI, *The Introduction of Adam Smith on the Continent* en el col·lectiu «Adam Smith, 1776-1926» (reimpr. A. M. Kelley, Nova York 1966), p. 205.

5. D. RICARDO, *Principios de economía política y tributación* (ed. P. Sraffa, Mèxic, F.C.E., 1959), p. 284.

6. Ernest LLUCH, *El «Diario de Barcelona», órgano de difusión y debate económicos (1792-1810)*, «Publicación de Información Económica de Banca Catalana», núm. 18 (setembre 1970), p. 32.

7. Em refereixo a la intervenció de Toreno del 24 d'octubre del 1820, on diu que Simonde ha demostrat a *De la riqueza comercial (sic)* que «los géneros sujetos a prohibición en Francia son los que menos han prosperado», encara que també hi assenyala que Chaptal ha impugnat aquesta informació (vegeu *Diario de Sesiones de Cortes*, vol. III, reed. J. A. García, Madrid 1868?, p. 1877). L'any anterior, el «Mercurio de España» havia publicat tres amplis extractes amb el títol «De la industria francesa, por el Conde de Chaptal» (I: abril de 1819, ps. 373 i s.; II: maig de 1819, ps. 70 i s.; III: juny de 1819, ps. 146 i s.), que pogueren haver estat la font d'informació de Toreno. L'obra original de Chaptal havia aparegut aquell any mateix (*De l'industrie française*, París, Renouard, 1819, 2 vols.).

8. Cf. A. DE HUARTE y JAUREGUI, edició i estudi preliminar del *Diccionario de hacienda* de José de Canga Argüelles, vol. I (Madrid, Ed. Atlas, 1968), p. XIX. Tanmateix, a l'obra de Canga Argüelles no hi ha referències a les obres posteriors de Sismondi.

9. Vegeu M. M. GUTIÉRREZ, *Comercio libre o funesta teoría de la libertad económica absoluta* (Madrid, Imprenta de D. Marcelino Carrero y Portocarrero, 1834), ps. 17-18.

pondre a l'èxit del *Traité* de Say, que era més sistemàtic i adient per a fer-lo servir com a llibre d'iniciació i que el 1804 ja fou traduït al castellà.

La primera versió castellana que coneixem d'un treball de Sismondi apareix el 1825 al «Mercurio de España»: *Disertación del Sr. J. C. L. D. Sismondi sobre la balanza de los consumos y las producciones*.¹⁰ Es tracta de la traducció sencera de l'article *Sur la balance des consommations avec les productions* que Sismondi havia publicat l'any anterior a la «Revue Encyclopédique». El mes següent el «Mercurio» publicà *Sobre la balanza de los consumos y las producciones: discurso en que Say contesta al Mr. Sismondi, publicado en nuestro Mercurio de enero, página 41*,¹¹ amb la qual cosa els lectors de la publicació disposaven de dues de les peces cabdals en la polèmica sobre les plètores generals que tenia lloc en aquell temps; a més, aquestes traduccions primerenques eren una prova de l'interès amb què se seguia aquesta polèmica fora dels països on s'originà.¹²

L'article de Sismondi potser és el més rellevant de tota la seva producció. No solament hi exposa les discussions que féu amb Ricardo a través d'un interessant model sectorial,¹³ sinó que defensant-se de les acusacions que hom li havia fet d'oposar-se al progrés tècnic, fa una síntesi de totes les seves idees en relació amb el desenvolupament del capitalisme com a sistema econòmic històricament determinat i transitori. Així, pot considerar-se que el nucli principal del pensament econòmic de l'autor ja es podia conèixer a Espanya el 1825.¹⁴ D'altra banda, cal tenir en compte que la traducció castellana de les *Lettres à M. Malthus* de Say facilitava des del 1820 el coneixement d'algunes de les proposicions de Sismondi més característiques, mitjançant les àmplies citacions i els comentaris de Say.¹⁵ El mateix 1825 José Joaquín de Mora escriu des de Londres sobre el debat que hi ha en relació amb «... *la balanza de los consumos con las producciones*» i publica uns extractes traduïts de la resposta de Say al nostre autor. Mora s'inclina pels avantatges del maquinisme, i accepta l'argument que repetiran la majoria dels economistes espanyols de l'època: la barator del preu provocarà un increment del consum que serà suficient de sobres per a compensar qual-

10. «Mercurio de España», vol. II (gener de 1725), ps. 41-54; (febrer de 1825), ps. 125-137.

11. *Id.* (març de 1825), ps. 209-218.

12. El 1824 ja havia aparegut una traducció italiana dels dos articles als «Annali Universali di Statistica», vol. I, ps. 193 i s. i 236 i s.

13. Per a un estudi de la controvèrsia i una formalització del model hom pot veure S. BRU, *La polémica sobre los límites de la producción capitalista: el modelo sectorial de Sismondi*, «Investigaciones Económicas», núm. 9 (1979), ps. 105-124.

14. La traducció de *Sur la balance...* és completa i inclou —cosa que no era normal en aquell temps— les notes de Sismondi. També es pot considerar que és prou fidel, tot i que hi ha algunes relliscades que evidencien que el traductor no estava gaire familiaritzat amb la terminologia econòmica; així, l'expressió *action du marché* hi és traduïda per *circulación o marcha* (Cf. *loc.cit.*, p. 51), la qual cosa desfigura del tot una idea de Sismondi sobre les dificultats que els drets senyorials, reials, eclesíastics i comunals oposen a la mobilitat de la terra.

15. L'edició que he fet servir és J. B. SAY, *Cartas a Mr. Malthus sobre varios puntos de economía política y especialmente sobre las causas del entorpecimiento general del comercio, por...* (trad. de D. Juan Sánchez Rivera, Madrid, Imprenta de Fermín Villalpando, 1821; el mateix volum conté el *Tratado* i l'*Epítome*). N'hi ha una traducció anterior (Madrid 1820), feta a la redacció d'«El Censor», que a més publicà uns comentaris sobre aquesta al seu número del 4 de novembre de 1820 (ps. 147-156). També n'hi ha una altra edició posterior (París 1827).

sevol efecte desfavorable de les màquines.¹⁶ No serà aquesta l'única vegada que hom recull el ressò de la polèmica des d'una revista espanyola. Uns quants anys més tard el «Semanao de Agricultura y Artes» publicà un article anònim, però molt semblant al de Mora, sobre economia política, que comença així: «*Dos economistas célebres de Europa, los señores Malthus y Sismondi, han suscitado una discusión interesantísima sobre uno de los puntos más graves de que se ocupa la ciencia que profesan. Trátase de la balanza de los productos y de los consumos [...].*»¹⁷ Aquestes dades reforcen la conclusió anterior sobre l'interès produït per la controvèrsia i provenen que a Espanya hom pogué seguir, d'una manera sincrònica, allò que ha estat anomenat «el primer gran debat de la teoria econòmica».

Mort Ferran VII, el decret del 4 de gener del 1834 suposà un retorn tímid a la llibertat d'expressió, bé que establia la censura prèvia per a les obres de religió, política, geologia, història i viatges, a cura de la Inspección General de Imprentas y Librerías del Reino.¹⁸ Coincidint significativament amb aquell període, fou publicada a Granada, el mes següent, una traducció dels *Nouveaux principes*, feta per Francisco Xerez y Varona.¹⁹ El petit marge de temps entre el decret i l'aparició de l'obra permet de suposar que ja estava preparada i esperava la llicència d'impressió, que hom li devia concedir un cop suprimits un capítol i diversos paràgrafs. El capítol eliminat és el cinquè del llibre setè, *De l'encouragement religieux donnée à la population*, on Sismondi ataca els casuistes catòlics perquè fomentaven un creixement indesitjable de la població en considerar com a fi primordial del matrimoni la procreació. Les altres supressions són de mena religiosa, llevat d'una al·lusió al despotisme, que havia arruïnada Espanya i n'havia destruït la població.²⁰ De tota manera, aquestes supressions no afecten gens el sentit de l'obra. La traducció és prou bona, i no cau en errors d'importància. Hom respecta totes les notes de Sismondi i no n'hi ha cap del traductor. L'únic defecte que té està en el fet que no incorpora la taula analítica completa de matèries que preparà l'autor, però això només afecta la comoditat

16. Cf. *Museo universal de ciencias y artes*, de J. J. DE MORA, vol. I (Londres, R. Ackerman, 1825), ps. 91-94.

17. *Miscelánea. Economía política*, «Semanao de Agricultura y Artes» (28 de juny de 1832), p. 103.

18. M. ARTOLA, *La burguesía revolucionaria (1808-1869)* (Madrid, Alianza, 1973), p. 332.

19. J. C. L. SIMONDE DE SISMONDI, *Nuevos principios de economía política o de la riqueza en sus relaciones con la población*, traduïts al castellà per Don Francisco Xerez y Varona (Granada, Imprenta de Benavides, vol. I, febrer de 1834; vol. II, maig de 1834). Fins ara no he pogut esbrinar res sobre la figura del traductor.

20. Així, al capítol quart del llibre cinquè (*L'intérêt est la fruit du capital et non celui de l'argent*), hom ha suprimit dues vegades la paraula «casuista» (vol. II, p. 30, de l'ed. castellana; *Nouveaux principes ou de la richesse dans ses rapports avec la population*, ed. G. Sotiroff, París-Ginebra, Jeheber, 1953, vol. II, p. 26; en endavant N.P.) i un paràgraf sencer on acusa l'Església d'haver entorpit el desenvolupament econòmic dels països catòlics en prohibir l'interès (N.P., II, p. 27; hauria de ser al vol. II, p. 31 de l'ed. castellana). Sobre el despotisme, vegeu N.P., I, p. 274 (caldría que fos al vol. I, p. 273 de l'ed. castellana). Tanmateix, mentre aquesta referència general al despotisme a Espanya és suprimida, hom permet la publicació íntegra del capítol quart del llibre primer, que és un atac dur a Carles V i els seus ministres, els quals, amb llur administració, «*hicieron sentir al pueblo toda la diferencia que debía encontrarse entre su ignorancia y los conocimientos prácticos de los magistrados republicanos*» (ed. castellana, I, p. 29; N.P., I, p. 50).

en l'ús del volum. Una particularitat de la versió castellana dels *Nouveaux principes* que cal destacar és que es tracta de la primera traducció completa que hom publica d'aquesta obra de Sismondi i una de les tres úniques que aparegueren en tot el segle XIX,²¹ cosa que per ella mateixa justificaria l'interès d'aquesta edició. Un altre detall important és que la traducció es fa sobre la primera edició dels *Nouveaux principes* (1819), quan ja feia set anys que n'havia aparegut la segona (1827); el fet no és en si gaire significatiu, puix que, quasi a la mateixa època (1835), hom reedita a França la traducció dels *Principios* de Ricardo, basada en la primera edició (1817).

De l'examen de les traduccions destacaria, com a primera conclusió, que la *introducció* del pensament econòmic de Sismondi a Espanya pot ser qualificada de ràpida, bé que d'altra banda és evident que les traduccions no són l'única via de difusió intel·lectual, si més no per a un idioma com el francès, el més conegut —per a no dir l'únic— pels estudiosos espanyols d'aquell temps i dels posteriors. Sigui com vulgui, tot i que diversos autors —Flórez Estrada, Manuel María Gutiérrez— citin Sismondi per l'edició original, és precisament des del 1834 quan comencen a ser abundoses les citacions i referències a Sismondi en els tractats i les publicacions periòdiques.

Una altra qüestió és que no n'hi ha prou, d'assenyalar la presència d'una forma de pensament determinada, sinó que cal veure com tingué lloc la *receptió*, si és que es produí, i quina forma concreta adoptà. A més, cal no oblidar que, en darrer terme, l'adopció d'una teoria econòmica per part d'una classe social estarà connectada íntimament amb una opció política determinada, encara que hi pugui haver unes ambivalències causades per les circumstàncies històriques de cada país concret. En general, i com veurem a continuació, trobarem les idees de Sismondi incloses en el debat sobre la industrialització que sorgeix a Espanya al final del primer terç del segle XIX, sempre en confrontació amb les de Ricardo o Say; l'opinió s'inclina cap a les posicions dels darrers.²² D'aquesta manera, es produeix una dicotomització en la receptivitat del pensament del nostre autor, ja que d'una banda les idees de Sismondi sobre el sistema industrial i els seus perills seran rebutjades, tant a nivell d'informació general, com pels economistes més destacats de l'època —tret d'Andrés Borrego i, en una altra mesura, d'Eusebio María del Valle—, mentre que les idees agràries de Sismondi són acceptades fins i tot pels autors que refusen l'anàlisi econòmica restant del mateix autor. Així doncs, cal remarcar la sort diferent que patiren el Sismondi «economista industrial», contrari al maquinisme i teòric de les crisis, i el Sismondi «economista agrari», defensor de la petita propietat pagesa o d'unes formes de tinença semblants, com ara l'emfiteusi, i partidari d'una intervenció es-

21. Sotiroff, al prefaci a la tercera edició dels N.P., cau en una manca notable d'informació en dir que hom només en féu una traducció a l'alemany el 1901, i ignora la castellana del 1834, la italiana del 1854 (*Biblioteca dell'economista*, 1.ª sèrie, vol. VI, Torí, Pomba, 1854) i l'hongaresa del 1893 (trad. de L. Enyedi, Budapest, Pallas, 1893), així com la incompleta —només el primer volum dels N.P.— feta per G. Barbieri el mateix any de l'edició original (Milà, Vinara, 1819, 3 vols.).

22. En aquest sentit haig de discrepar de Jordi MALUQUER quan afirma que en Sismondi «no se trataba propiamente [...] de una reacción antiindustrialista, sino de una reacción anticapitalista» (*El socialismo en España, 1833-1868*, Barcelona, Crítica, 1977, p. 24). A nivell doctrinal, Sismondi féu el paper de corifeu de l'antiindustrialisme i, a nivell teòric, com que per a l'autor són sinònims el «sistema industrial» i el «sistema capitalista», no és possible de fer una distinció així.

tatal en el sector agrari que en alguns casos, com les propostes que féu sobre Irlanda, formen el programa d'una reforma agrària radical.

Hom pot afirmar que l'estudi de Sismondi sobre els sistemes de conreu proporciona la base teòrica a l'opció reformista que durant la controvèrsia de la desamortització eclesiàstica intentà de fer una redistribució de la propietat territorial amb la finalitat, en l'àmbit econòmic, d'ampliar el mercat interior i, en l'àmbit polític, de formar una capa de petits propietaris que defensessin el règim liberal tot just instaurat. No cal oblidar que en Sismondi no solament es troba l'anàlisi dels efectes econòmics d'una reforma agrària, sinó també de les conseqüències polítiques que se'n derivarien. «La garantia més gran que pot rebre l'ordre establert consisteix en una classe nombrosa de camperols propietaris», dirà l'autor, i accentuarà que «a França un govern liberal i constitucional no serà establert amb solidesa a les províncies contrarevolucionàries del sud del Loira fins que una part de les terres no sigui propietat dels conreadors».²³

L'emfiteusi, que Sismondi veia com un instrument de la possible redistribució de la propietat agrària, fou acceptada per diversos autors de l'època. Lluch ha assenyalat la gran influència que exercí en aquest sentit damunt Eudald Jaumeandreu, el qual, a diferència de Flórez Estrada, admet el deute que té amb l'economista ginebrí.²⁴ No obstant això, cal precisar, abans de prosseguir, que la preconització d'un contracte agrari determinat com a mitjà de transformació de les formes de tinença considerades dolentes per al creixement econòmic i/o el benestar de la població, gairebé sempre ha desembocat en un arbitrisme d'eficàcia dubtosa, car generalment suposa la idealització d'un tipus determinat d'organització de la producció agrícola que ben sovint hom ha obtingut de l'observació de les conseqüències socials i econòmiques del contracte en unes condicions particularment favorables (penseu en l'apologia que fa Sismondi de la parceria toscana a través de l'experiència aïllada que en tingué a Val de Nievole). Com ha indicat Giorgetti, tot i que en la història de les relacions de producció agrícoles no es pot prescindir de les característiques formals dels contractes, les darreres no determinen el tipus efectiu de relacions socials que hom estableix amb llur ús. Els aspectes jurídics del contracte en condicionen el contingut econòmic i social, però no el determinen; per tal de conèixer-lo, cal examinar la utilització que hom fa del contracte en cada situació concreta.²⁵ Per tant, s'ha de considerar que l'elecció i la defensa teòrica d'un model contractual determinat, que sol ser presentat com a «dotat de vida autònoma i independent respecte a la realitat social que l'havia generat i el conservava viu»,²⁶ suposa uns pressupòsits ideològics que hom no acostuma a explicitar en l'anàlisi. En el cas concret de l'emfiteusi, em penso que aquests pressupòsits serien, juntament amb la creença que la difusió de la propietat de la terra —o d'una forma de quasi-propietat— incidiria en un augment de la productivitat agrícola, la idea que la difusió mateixa implicaria una major estabilitat social²⁷ i que l'emfiteusi era l'instrument ideal

23. N.P., I, ps. 147 i 164.

24. «Jaumeandreu [...] adoptarà el model toscà teoritzat per Sismondi. Tota la seva anàlisi serà basada en l'economista suís bo i reconeixent-ho —a diferència de Flórez Estrada—» (E. LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya [1760-1840]*, p. 330).

25. Cf. G. GIORGETTI, *Contadini e proprietari nell'Italia moderna* (Torí, Einaudi, 1974), ps. 5 i s.

26. *Ibid.*, p. 11.

27. Aquesta creença no fou manifestada en la realitat, sinó més aviat a l'inrevés, car encara que hom no disposa d'estudis generals sembla que mentre les zones tradicionals

per a una reforma concebuda «sense ferir els interessos de ningú», en la tradició de Filangieri i altres ilustrats italians.

D'aquesta manera, l'emfiteusi perd en les propostes doctrinals que se succeeixen a partir del segle XVIII el caràcter de contracte lliurement acceptat i estipulat pels interessats, per a esdevenir «un instrument d'intervenció estatal coactiva en l'ordenació de l'agricultura i dels patrimonis públics o eclesiàstics».²⁸ Ara bé, en el cas espanyol caldria explicar per què aquesta forma d'intervenció estatal típica del despotisme il·lustrat, que arribà al punt més alt amb el reformisme autoritari de Pietro Leopoldo de Toscana, tornava a ser propugnada quan començà el segon terç del segle XIX. És cert que l'inici tardà d'una desamortització eclesiàstica plantejava llavors el problema de l'alienació de les terres, però la forma concreta d'assumir-lo, propasant el lliurament de terres en censos emfitèutics, parteix, en la formulació més elaborada —la de Flórez Estrada—, directament de Sismondi.²⁹ Per a l'economista asturià, la defensa de l'emfiteusi no passava de ser la importació d'un model contractual estrany a la realitat que ell podia conèixer.³⁰

Això no passava amb els economistes catalans i valencians, que no solament podien observar directament els efectes que causava el règim emfitèutic, sinó que tenien una llarga tradició doctrinal sobre aquesta mena de contracte. Per això, Jaumeandreu no es referia a una elaboració teòrica abstracta quan propug-

de parceria restaren en «una docilidad resignada y pasiva» (GIORGETTI, *op. cit.*, p. 303), l'emfiteusi es mostrà com una forma de tinença particularment inestable. N'hi ha prou de recordar, per exemple, els moviments dels rabassaires a Catalunya, o les lluites pels censals a l'Horta de València, estudiades per Alfons CUCÓ (*Republicans i camperols revoluts*, València, Tres i Quatre, 1975, ps. 13-143); cosa que sostindria la conclusió anterior que l'estudi dels aspectes jurídics dels contractes no dona informació sobre la confrontació d'interessos de classes que hom estableix amb llur ús.

28. G. GIORGETTI, *op. cit.*, p. 102.

29. Aquesta influència de Sismondi en Flórez Estrada ha estat assenyalada per Ernest LLUCH (*Notas a la edició de la obra de Alvaro Flórez Estrada, «Anales de Economía», 8, 1964, ps. 815-818*). Davant l'actitud de Flórez cal preguntar-se, si no el considerem un utòpic, amb quines forces es pensava que comptava per a portar a terme les seves propostes. El lliurament de les terres eclesiàstiques, de la corona i desvinculades al cens emfitèutic menada per Gianni a la Toscana tenia sentit dins la política antisenyorial de Pietro Leopoldo. El programa de la Il·lustració exigia la consolidació de les monarquies absolutes, sobretot als estats italians, on la debilització de l'autoritat de l'Església era un requisit indefugible. Però a Espanya, el 1836, les propostes de Flórez per a consolidar el règim liberal, amb una capa de camperols propietaris, s'encararen amb l'opció d'una burgesia que escollí l'aliança amb l'aristocràcia —a la qual podia abastar una segona onada reformista—, perquè preferí la solució militar. Per tant, deixant de banda els problemes de la hisenda, el programa de Flórez cal que sigui vist des que neix com a dotat de molt poca viabilitat. Precisament, ja el 1823 Sismondi escrivia que el gran error dels liberals espanyols —i italians— havia estat emprendre simultàniament la lluita contra el poder absolut, l'aristocràcia i la clerecia sense haver previst que «ante todo debían asegurarse a los campesinos», ni haver procurat la formació d'un poder executiu fort (*Sismondi a Santorre Santarosa, 22 d'octubre de 1825, Epistolario, II, p. 498*).

30. Els censos forals vigents a les zones del nord d'Espanya, bé que podrien tenir una semblança remota amb el contracte emfitèutic, eren unes institucions que entroncaven més amb els drets feudals que amb el dret romà. Per altra part, hom no ha confirmat la pretesa experiència de l'asturià a Riba-roja de Túria (Camp de Túria), tot i que sembla que hi ha indicis que Flórez féu una estada a la Toscana, la qual cosa, si fos certa, canviaria l'afirmació anterior i projectaria nova llum damunt la trajectòria d'aquest economista.

nava l'emfiteusi, sinó que aprofitava l'autoritat de Sismondi per a defensar una forma de tinença de terres prou coneguda al seu país.³¹ A més, cal destacar que l'anàlisi del contracte emfitèutic que feren alguns autors catalans del segle XVIII, com ara Oliveras de Plana, de fet no diferia de la del nostre economista,³² una coincidència que em penso que no pot ser explicada considerant simplement l'interès suscitat per les reformes de Pietro Leopoldo. També cal veure la interacció directa entre els reformistes espanyols i els italians facilitada per l'exili dels jesuïtes hispànics a Itàlia. Sobretot mercès al valencià Antoni Conca, traductor de Campomanes i difusor de la *Idea de la ley agraria española*, de Sisternes i Feliu, un altre valencià, sobre les idees del qual promogué un debat a l'Accademia dei Georfofili, a la qual pertanyia,³³ més tard, Sismondi també en fou membre.

Sigui com vulgui, la influència de Sismondi penetra en el corrent reformista català representat per Jaumeandreu, ja que pot parlar-se d'una altra línia doctrinal —la de Dou i de Bassols— que planteja l'emfiteusi des d'un punt de mira conservador. Jaumeandreu fou l'únic estudiós que recollí íntegrament les propostes de l'economista ginebrí, per al qual la idea de la perpetuïtat del contracte emfitèutic era una cosa essencial que calia conservar quan aquest és implantat juntament amb l'esporgada dels vestigis feudals que amb el temps li havien estat afegits. Per a Flórez Estrada, preocupat per l'efectivitat de l'aplicació de l'emfiteusi, hom pot eludir els inconvenients que hi veia Sismondi —i que fan que l'home es pensi que mai no serà acceptada d'una manera general— reduint el termini del contracte i eliminant-ne el caire de perpetuïtat. Així, el radicalisme de Flórez Estrada coincideix amb les propostes d'un conservador com Valle Santoro, per al qual l'emfiteusi —que titlla de «mitjà enginyós»— també cal que tingui una «fi certa».³⁴

L'influx de Sismondi també es nota en Andrés Borrego, el qual féu un paper important com a publicista sostenint des de les planes d'«El Español» la campanya de Flórez Estrada.³⁵ Uns quants anys més tard Borrego féu un dels seus

31. Hom trobarà un examen complet de les posicions dels economistes catalans respecte a l'emfiteusi, des dels agraristes de l'Acadèmia de Ciències i Arts a Dou, Oliver i Jaumeandreu, en l'obra d'E. LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840)* (Barcelona, Ed. 62, 1973).

32. Oliveras, després de lloar l'emfiteusi, troba dificultats per a implantar-la, cosa que li fa considerar que la parceria és més fàcilment aplicable (vegeu E. LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya [1760-1840]*, p. 109).

33. Vegeu l'estudi magistral de Franco VENTURI, *Economistas y reformadores españoles e italianos del siglo XVIII* (versió castellana a *Textos olvidados*, ed. per F. Estapé, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1973, sobretot ps. 214 i s.).

34. Marquès de VALLE SANTORO (baró de Claret), *Elementos de economía política con aplicación particular a España* (Madrid, Imprenta de Verges, 1833, 2a. edició, p. 62). Valle Santoro, que s'indigna només de sentir parlar de lleis agràries, tanmateix accepta l'emfiteusi com un contracte agrari útil, i coincideix amb Dou i De Bassols en el fet que cal que hi hagi una llibertat de contractació entre les parts. No obstant això, a diferència de Dou, proposa que el lluíisme ha de ser molt baix.

35. Vegeu la selecció d'articles publicada per Concepció de Castro, *Andrés Borrego, periodismo liberal conservador (1830-1846)* (Madrid, Castellote, 1972), especialment les ps. 99-117. És cert que Borrego, malgrat que sembla que comparteix les idees de Flórez Estrada, propugna el cens reservatiu en lloc del cens emfitèutic (p. 117), la qual cosa provocà que a l'economista asturià li calgués remarcar la diferència entre ells, però a llarg termini els efectes de les dues formes de contracte haurien estat els mateixos, ja que Giorgetti ha assenyalat que l'emfiteusi, tal com fou emprada el segle XIX a Itàlia, no era en força casos sinó una venda dilatada.

canvis freqüents i àdhuc arribà a defensar la creació de *mayorazgos* per tres generacions.³⁶ Un altre cas és Eusebio María del Valle, el qual, a desgrat del fet que fou un dels dos economistes espanyols que reproduí quasi íntegrament l'anàlisi de Sismondi dels sistemes de conreu, limita la validesa de l'aplicació de l'emfiteusi al cas dels terrenys no treballats, i en tot cas la veu com un contracte pactat lliurement —com Dou i Valle Santoro— i no com un instrument de transformació de la propietat territorial.³⁷

L'examen de les obres de quatre dels autors més significatius de l'època (Flórez Estrada, Eusebio María del Valle, Borrego i Manuel María Gutiérrez)³⁸ demostra que el nivell de coneixement i d'influència de les idees econòmiques de Sismondi supera clarament el de qualsevol altre economista, llevat de Say. En el cas de Flórez Estrada, la incidència de l'autor ginebrí en la seva obra pot ser agrupada en tres nivells diferents.³⁹ En primer lloc, les influències —o les idees de Sismondi adaptades parcialment—, en què es destaquen la divisió en termes històrics del *Discurso preliminar del «Curso de economía política»* —obra on elogia Sismondi—,⁴⁰ els atacs a la propietat amortitzada,⁴¹ l'oposició al deute públic i les crítiques als socialistes utòpics. En l'apartat de plagis, ben abundosos en l'obra de Flórez i que, atesa una honradesa intel·lectual mínima, implicarien el màxim nivell d'acceptació de les idees de l'autor plagiat, cal destacar les traduccions literals del llibre quart dels *Nouveaux principes* contingudes al capítol «De las diferentes clases de cultivadores de la tierra, de los varios sistemas de

36. Andrés BORREGO, *Principios de economía política, con aplicación a la reforma de aranceles de Aduana, a la situación de la industria fabril de Cataluña y más rápido incremento de la riqueza nacional* (Madrid, Imprenta de la Sociedad de Operarios del mismo Arte, 1844), p. 153.

37. Eusebio María DEL VALLE, *Curso de economía política* (Madrid, Imprenta del Colegio Nacional de Sordomudos, 1842), p. 380.

38. En aquesta relació mancarien, per tal que fos completa, els noms de Jaumeandreu —l'estudi de Lluch del qual ha demostrat la clara influència de Sismondi en les qüestions agràries—, Canga Argüelles i Valle Santoro. Pel que fa a Canga, vegeu *infra*, núm. 8. Valle Santoro no mostra, em penso, cap influx —potser ni cap coneixement— de l'economista ginebrí.

39. En aquest paràgraf segueixo les indicacions de Salvador Almenar, el qual, en la seva tesi doctoral *La introducción de la economía política en España (1790-1850). Libre-cambio, reforma agraria y de la hacienda en Alvaro Flórez de Estrada y José Canga Argüelles* (València 1976), posa de manifest els plagis de Flórez a Sismondi, ja assenyalats anteriorment per E. Lluch. Les citacions del *Curso de economía política* de Flórez Estrada són fetes sobre l'edició crítica realitzada damunt la quarta edició (1835), que figura com a apèndix en la tesi esmentada (actualment en premsa, publicada per l'Institut de Estudios Fiscales).

40. En el *Discurso preliminar del Curso* diu que Sismondi «*presenta una teoria sobre los arriendos de la propiedad territorial*» (ps. 47-48), frase a la qual, a partir de la cinquena edició, afegí que «*es incompleta pero que aventaja a las anteriores teorías*». També a la cinquena edició i a les següents hi ha aquest afegit: «*Tiene Sismondi el relevante mérito de ser el primer economista que, sin arredrarse del encono que las clases elevadas y opulentas pudieran desplegar, defiende abierta y concienzudamente los intereses, casi siempre lastimados, de las clases trabajadoras.*»

41. *Curso de economía política*, ed. crítica, I, ps. 229-253. Un altre economista damunt el qual influí Sismondi amb l'atac als *mayorazgos* fou Manuel María Cambroner, autor de *La institución de mayorazgos examinada histórica y filosóficamente con un proyecto de ley para su reforma* (Madrid 1820) (cf. R. S. SMITH, *English Economic Thought in Spain, 1746-1848*, a C. D. W. GOODWIN i I. B. HOLLEY Jr., *The Transfer of Ideas: Historical Essays*, «The South Atlantic Quarterly» Durham 1968, p. 134).

arrendar la propiedad territorial y de sus efectos»,⁴² així com la reproducció de la crítica de Sismondi a la contribució única, exposada al capítol «Del establecimiento de una contribución única proporcional a los medios de cada contribuyente»,⁴³ on plagia el capítol tercer del llibre sisè dels *Nouveaux principes* («D'un impôt unique proportionnel au revenu»). Finalment, les divergències explícites amb Sismondi fan referència al tema de la població, sobre el qual Flórez Estrada no és tan optimista.⁴⁴ En la qüestió de la maquinària, l'home, sense esmentar Sismondi, creu de debò que tota producció engendra una demanda pròpia.⁴⁵ Tal com ha estat indicat, el nucli de la influència de l'economista de Ginebra en Flórez és format per l'estudi dels sistemes de conreu i de les formes de tinença de terres, però acceptant-lo des d'una perspectiva industrialista, de manera que es produeix la dicotomització en la recepció de les idees de Sismondi a la qual hom alludia abans.

Quan s'acaba la dècada del 1830 i Sismondi ja és un vell cada vegada més allunyat de la realitat del seu temps, a Espanya hi ha un esclat de traduccions⁴⁶ i referències que assenyalen el punt més alt de l'interès envers l'obra del nostre autor. Pel que fa a les idees econòmiques, hi ha un factor que, juntament amb la traducció dels *Nouveaux principes* del 1834, pot contribuir a explicar aquest fet: la publicació, el 1839, d'una versió castellana de la *Histoire de l'économie politique* de Blanqui,⁴⁷ que tingué força difusió i permeté un coneixement més gran de les teories de Sismondi a través del capítol quasi íntegre que hi dedica Blanqui.⁴⁸ Poc temps després, el 1840, hom publicà el *Curso de economía política*

42. *Curso de economía política*, cap. III, segona part, ps. 298-319. A la quarta edició del *Curso* els «plagis» a Sismondi formen si fa no fa un quart del capítol citat; aquesta proporció era molt més gran a les edicions anteriors, quan encara no hi havia introduït la teoria de la renda de la terra de Richard Jones.

43. *Curso de economía política*, cap. IX, part IV, ps. 399-407.

44. *Ibid.*, I, ps. 193-194.

45. *Ibid.*, I, ps. 158-177.

46. El 1837 hom havia publicat a París, en una traducció de Francisco Facio, un compendi de la *Historia de las repúblicas de Italia en el medioevo*. A Sevilla fou publicada la part de *De la littérature du midi de l'Europe* (1813), que fa referència a Espanya, amb el títol d'*Historia de la literatura española desde mediados del siglo XII hasta nuestros días* (2 vols., Sevilla, Imprenta de Álvarez y Cía., 1841-42). Malgrat que Sallis n'atribueix la traducció a José Lorenzo Figueroa, la començà ell, però l'acabà José Amador de los Ríos (cf. H. JURETSCHKE, *Vida, obra y pensamiento de Alberto Lista*, Madrid 1951, p. 129, nota). L'obra original de Sismondi ja era coneguda pels literats espanyols de molt de temps abans, com és provat pel paper que féu en la polèmica entre Böhl de Faber i Mora sobre el romanticisme i l'ús que en feren, entre altres autors, Blanco White i Mendibil (cf. V. LLORENS, *Liberales y románticos*, 2a. ed., Madrid, Castalia, 1968). El 1843 hom publicà a Madrid els *Estudios sobre las constituciones de los pueblos libres* (Impremta de la Amistad, 1843), en una traducció de León José Serrano i Felipe Picón García. La «Revista de España y del Extranjero» parla d'aquesta traducció i qualifica l'obra de Sismondi de «reconocido mérito en su género y creemos por lo mismo de utilidad su traducción» (vol. V, 1843, p. 112). Una altra traducció de l'obra, feta per José Amador de los Ríos, fou publicada cinc anys més tard (Sevilla, Imprenta de Álvarez y Cía., 1848), cosa que demostra un gran interès cap al pensament constitucional de Sismondi, que influí, segons em fa saber Diego Mateo del Peral, sobretot en homes del partit progressista, com ara Joaquín María López i Salustiano Olózaga.

47. A. BLANQUI, *Historia de la economía política* (trad. de José Carasa, Madrid, Nicolás Arias, 1839).

48. Hi ha prou indicis per a creure que un bon nombre dels autors espanyols de tractats d'economia, i fins ben avançada la centúria, basaven llurs capítols preliminars de síntesi de la història del pensament econòmic en l'exposició de Blanqui. Quant a Sis-

de Pellegrino Rossi, traduït per Pedro de Madrazo, el qual exposa amb encert en dues notes de peu de plana la definició d'economia política de Sismondi.⁴⁹ El 1842, l'any de la mort de l'intel·lectual ginebrí, apareix el *Curso de economía política* d'Eusebio del Valle, que per l'extensió i el contingut pot ser considerat com l'intent més ambiciós d'escriure un tractat sistemàtic d'economia després del *Curso* de Flórez Estrada.⁵⁰ I cal remarcar com una cosa ben significativa que si, com hem vist, alguns elements de Sismondi ocupen un lloc destacat en el *Curso* de Flórez, com l'ocuparen en la resposta proteccionista al *Curso* que escriví Jaumeandreu,⁵¹ també Valle saquejà l'obra del nostre autor, de la qual reproduí extractes i capítols sencers. Tanmateix, els plagis de Valle presenten una diferència: d'una banda, són presos amb previ avís i no encoberts com els de Flórez Estrada, i, de l'altra, si aquest prenia els elements de Sismondi i els integrava en un conjunt més radical, Valle pren Sismondi, fins i tot en els aspectes reformistes, pel costat conservador, i dilueix de fet el vessant crític de les seves proposicions; per a la qual cosa fa servir, en els casos en què Sismondi comença a ser incòmode, una altra versió deixatada de l'economista de Ginebra: la de Droz.⁵²

Robert Sidney Smith ja havia assenyalat la presència de Sismondi en l'obra de Valle,⁵³ però l'enumeració dels deutes del catedràtic d'economia política envers l'obra de l'estudiós suís permet de pensar que, més que d'una simple presència, es tracta d'un dels elements bàsics que integren la replega de Valle. Precisament, la seva miscel·lània assolí un gran acolliment a les revistes de l'època, en especial a la «Revista de España y del Extranjero» —el lema de la qual era «la religión, la moral y la justicia son la base de los estados»—, publicació que l'enfronta amb el *Curso* de Flórez i la troba superior per a «la aplicación de utilidad inmediata».⁵⁴ Per a Valle, l'objecte de la ciència social és la felicitat de

mondi, cal dir que algunes de les referències que hom hi fa en les publicacions periòdiques i que poden ser trobades a partir del 1840 estan relacionades amb l'obra de Blanqui. Així, Fermín Gonzalo Morón, quan en fa la ressenya a la «Revista de España y del Extranjero», esmenta Sismondi com a representant de l'«escuela social francesa [...] que ha patentizado las perturbaciones y desórdenes a que da lugar el proceso rápido de la industria, el malestar de las clases obreras y la perjudicial influencia de las máquinas» (vol. II, 1842, p. 259). El 1845, De la Sagra també es referirà a Sismondi a través de Blanqui (*Comunicaciones hechas a la Academia de Ciencias Morales y Políticas del Instituto Real de Francia, por D. Ramón de la Sagra* («Guía del Comercio», núm. 205, 2-XII-1845, ps. 389-391).

49. P. ROSSI, *Curso de economía política* (traduït per D. Pedro de Madrazo, Madrid, Boix, 1840). Les notes són molt interessants perquè exposen el concepte diferent d'utilitarisme sostingut per Mill i Sismondi; també assenyalen les diferències teleològiques de la concepció de Sismondi i la de Storch. No he pogut identificar Pedro de Madrazo. Només sé que el 1848 dirigia, amb Mora, la «Revista Hispano-americana».

50. Les obres anteriors de Manuel María Gutiérrez, Valle Santoro, De la Sagra i d'algun autor menor no poden ser considerades com a tractats sistemàtics en el sentit habitual de l'expressió.

51. EUDALD JAUMEANDREU, *Curso elemental de economía con aplicación a la legislación económica de España* (Barcelona, Imprenta Gaspar, 1836).

52. El mateix any aparegué la traducció de Droz feta per Colmeiro, *Economía política o principios de la ciencia de las riquezas* (Madrid, Impr. A. R. Calleja, 1842).

53. *English Economic Thought in Spain, 1746-1848*, p. 130.

54. F. GONZALO MORÓN, *Juicio crítico del Curso de Economía política, por el Doctor Eusebio María del Valle*, «Revista de España y del Extranjero», vol. V, 1843, p. 504. Cal recordar que Valle era col·laborador d'aquesta revista i que Gonzalo Morón era, com

l'home, i és cosa de l'economia d'atendre el component físic de la felicitat general; una concepció de procedència sismondiana indubtable com l'allusió posterior a la crematística aristotèlica. Però Valle es limita a fer aquesta declaració de principis, ja que a la resta de la seva obra sosté que un sistema de llibertat és suficient per a assegurar aquests objectius. Per a ell, els mitjans que proposen Sismondi i els socialistes per a alleugerir l'«*ínfima clase de la sociedad, más bien son máximas dictadas por la beneficencia que planes hacederos*», amb la qual cosa podria semblar que supera l'utopisme pretès d'aquests autors si no hi fes l'afegitó següent: «*Que pueda realizar fácilmente la legislación, sin atacar las bases esenciales de la propiedad y la libertad en los contratos.*»⁵⁵

En general, sembla que Valle fa servir els extractes de Sismondi més amb la intenció d'omplir pàgines que d'integrar-los en un conjunt mínimament coherent. L'anàlisi monetària de Sismondi fou reproduïda del tot «*porque nadie mejor que él ha presentado las ideas con la claridad y fuerza de convicción que se necesita en asunto de tanta importancia*». ⁵⁶ Cosa que no és obstacle perquè més tard dediqui una bona part de l'obra a l'examen de la història i del funcionament de la banca, de la qual lloa l'activitat, mentre que una de les conclusions del nostre home és que la banca és intrínsecament nefasta per a l'economia d'un país. En l'estudi dels sistemes de conreu i de les formes de contracte segueix les «*profundas ideas de Sismondi*», i es limita a extractar-ne els capítols corresponents.⁵⁷ Però si l'autor ginebrí dedueix de l'estudi dels sistemes de conreu que la propietat no és un dret natural, sinó el fruit d'un procés històric sancionat pel legislador i modificable per ell per causa del benestar de la societat, per a Valle —sense adreçar-se d'una manera explícita contra Sismondi— discutir el dret de propietat seria «*reducir de continuo todo plan de legislación a la violencia*», i pensar que, com que els conreadors han de fer tota la feina, cal que acceixin a la possessió de la terra és la «*demencia*» que «*algunos facciosos en su delirio han formado*» (una al·lusió a Flórez Estrada?).

Aquests són els aspectes més significatius de la presència de Sismondi en l'obra de Valle, bé que també empra el pensament del suís en la qüestió de la petita i la gran propietat i s'inclina cap a una posició relativista: de les lleis dels

ell, professor a l'Ateneo de Madrid. Gonzalo Morón fou director de la revista durant la primera etapa (1842-44); a la segona en compartí la direcció amb Ramón Carbonell (el nom canvià per «*Revista de España, de Indias y del Extranjero*»). L'equip de col·laboradors causa una certa sensació de confusió, car, al costat de Gonzalo Morón, que tretze anys després tronà des de les planes del «*Diario Mercantil Valenciano*» contra el centralisme de Madrid, hi ha Bonaventura Carles Aribau i Esteve Sayró, juntament amb Manuel García Barzanallana, futur director general de duanes i teòric d'un Madrid «*gran ciudad en el centro [...] que lo sea de la producción y del consumo y regularice y fomenta por consecuencia la de provincias interiores*» (vol. III, 1842, p. 77), al qual només manca signar alguna de les seves col·laboracions amb un «*delenda est Barcelona*». Això de banda, el to general de la revista és fortament lliurecanvista. Entre els col·laboradors de la publicació trobem López Ballesteros, Morales Santisteban i el futur catedràtic d'economia política de la Universitat de València Antonio Rodríguez de Cepeda. Hom pot veure altres ressenyes elogioses del *Curso* a «*El Amigo del País*», Periódico de la Sociedad Económica Matritense (vol. IV, 1844, ps. 144 i s.) i a «*La Alhambra*», òrgan del Liceo de Granada (vol. VI, 1842, ps. 86 i s., el qual, a més d'una ressenya, insereix el primer capítol de l'obra de Valle).

55. VALLE, *Curso*, p. 96. El subratllat és meu.

56. *Ibid.*, p. 157. Els extractes de Sismondi ocupen de la pàgina 156 a la 165.

57. *Ibid.*, ps. 366-80, íntegres; a les planes posteriors alterna Sismondi amb Droz.

cereals, per a justificar-ne la no-abolició, contra la llei de la població de Malthus i en altres temes menors. En el tema de la maquinària es decanta per l'actitud de Say, malgrat que reconeix que no tot és fals en els mals enunciats per Sismondi. Fet i fet, la influència d'aquest en Valle —el qual qualifica «*de un hombre amigo del pueblo, del hombre más benéfico y amante de la humanidad*»⁵⁸ planteja per les seves inconseqüències un problema d'interpretació, que en l'estat actual del coneixement de la figura de Valle no pot ser resolt sense que abans hom no aclareixi unes altres contradiccions, com ara la incongruència aparent entre el proteccionisme moderat que hi ha en la seva obra, juntament amb les relacions que sostingué amb Fèlix Torres i Amat, el proteccionista bisbe d'Astorga, al qual és dedicada, i el fet que fundés, amb Navarro Zamorano i Álvaro de Zafra, la lliurecanvista «*Revista Económica de Madrid*».⁵⁹ Per tant, em limito a constatar l'ús copiós que Valle fa de textos dels *Nouveaux principes*, així com de la circumstància que sembla que coneixia altres obres econòmiques de Sismondi, segons s'observa d'algunes referències que fa.⁶⁰

Un altre cas complex és el d'Andrés Borrego, el qual, com hem vist, féu costat fins a un cert punt a la proposta de Flórez Estrada, durant la desamortització de Mendizábal.⁶¹ El 1844 Borrego publicà uns *Principios de economía política*, que en molts aspectes poden ser considerats com l'obra més inspirada en Sismondi que aparegué a Espanya.⁶² Borrego, com Valle, accepta la crítica del ginebrí a «Smith i els seus deixebles» d'haver vist la ciència econòmica sota un aspecte «completament crematístic», quan la seva finalitat és la de «*procurar la mejora y proporcionar bienestar de todas las clases e individuos*».⁶³ Borrego pren la concepció eudemonística de Sismondi i li dóna una formulació més precisa i afinada: «*La ciencia económica de todos los países del globo se ve llamada a resolver el siguiente problema: hacer efectiva la combinación de las fuerzas productivas de todos los individuos, de manera que se siga la mayor suma posible de bienestar general*».⁶⁴ Aquesta concepció finalista de l'economia no serà acomplerta, com per a Valle, amb la implantació d'un sistema de llibertat, sinó que a l'estat li caldrà actuar en aquest sentit.

Però si per a Sismondi la intervenció en el sector agrari era bàsica, Borrego sembla com si en els *Principios* s'oblidés de les propostes que féu durant la des-

58. *Ibid.*, p. 409.

59. L'aparició d'aquesta revista fou saludada pel «*Journal des Économistes*» (vol. II, 1842, p. 295). A la primera època hi col·laborava Canga Argüelles. Deixà de publicar-se aquell mateix any —potser perquè el proteccionisme moderat de Valle topà amb els seus deixebles—; els darrers en repregueren la publicació el 1847, amb un enfocament lliurecanvista acèrrim. Llavors hi col·laboraven Colmeiro, Azpilicueta i Juan Bautista Trúpita.

60. Pel que fa a la parceria, diu que «*Sismondi, en varias de sus obras refiriéndose a la Toscana, la ensalza en extremo*» (p. 376). Una altra referència demostra que coneixia «*una colección de memorias políticas y económicas*» publicada per Sismondi (p. 409), que només poden ser els *Études sur les sciences sociales*.

61. Sobre Borrego és imprescindible el llibre de Concepción DE CASTRO, *Romanticismo, periodismo y política: Andrés Borrego* (Madrid, Tecnos, 1975). Quant a les relacions entre Borrego i Flórez Estrada, vegeu sobretot les ps. 124 i s.

62. La influència de Sismondi en Borrego ha estat indicada, sense cap altra precisió, per R. S. SMITH (*English Economic Thought in Spain, 1746-1848*, p. 131) i per Concepción DE CASTRO (*Andrés Borrego, periodismo liberal conservador (1830-1846)*, p. 22).

63. A. BORREGO, *Principios de economía política*, ps. xxv-xxvi, *passim*.

64. *Ibid.*, p. xxxvi.

amortització de Mendizábal. El seu estudi de la distribució de la propietat territorial és una de les parts més confuses de la seva obra, la qual, d'altra banda, té moltes contradiccions. Borrego fou un dels pocs economistes que defensà, juntament amb Mora, un sistema de gran propietat, encara que ho féu amb timidesa, començant les seves propostes amb un ambigu «*sin hacernos apologistas exclusivos de la cultura en grande [...]*».⁶⁵ L'home intenta d'indicar que ell no s'oposa a la petita propietat, sinó a la subdivisió extremada de les terres, que provoca un descens del producte agrícola i ramader, així com un creixement indesitjable de la població. Però quan condemna el codi civil francès com a nociu pel que fa a la distribució de la propietat agrària i defensa obertament la creació de *mayorazgos* —bé que només per tres generacions—, perquè així «*no se ofendería el espíritu de la familia y los hábitos seculares en lo que de moral y respetables tienen en sí*»,⁶⁶ sembla evident que els interessos que defensava Borrego no eren precisament els del pagès que conreava directament una petita propietat.

Malgrat que més endavant, quan exposa les garanties que l'estat ha d'oferir, pensí, com Sismondi, que hom deturará el creixement desordenat de la població amb la reforma de la propietat territorial, sembla palès que la teoria i la ideologia es destorben mútuament i afloren cadascuna per la seva banda.

Així doncs, tenim, per tal que la dicotomia en la recepció del pensament econòmic de Sismondi sigui més evident, un autor com Borrego que no fa servir —el 1844— l'anàlisi agrària del pensador suís i que, tanmateix, pel que fa a la qüestió de les crisis, el maquinisme i les garanties estatals, podria ser considerat com un dels seguidors més fidels de Sismondi arreu d'Europa. Borrego admet la possibilitat de les crisis generals i exposa el mecanisme sismondià segons el qual els empresaris, en lloc de minvar la producció a l'inici de les crisis, la mantindran i agreujaran el desenvolupament productiu.⁶⁷ A més, l'autor declara la seva adhesió a la crítica de Sismondi a la llei de Say, dient que el «*correctivo a la doctrina de Say y de otros autores respecto a la multiplicación de los productos, elocuentemente señalados por Sismondi en sus Nuevos principios de la economía política, nos parece esencial*». ⁶⁸ Borrego, doncs, és una excepció entre els seus

65. *Ibid.*, p. 148. Sobre l'actitud de Mora en relació amb el tipus de propietat agrària desitjable, vegeu P. SCHWARTZ, «*De la libertad de comercio*» por José Joaquín de Mora: una defensa del librecambio a mediados del siglo XIX, «*Anales de Economía*», 5-8 (1970), ps. 187-224. Segons Monguio, Mora apreciava les doctrines econòmiques de Sismondi (*Don José Joaquín de Mora y el Perú del Ochocientos*, Madrid, Castalia, 1967, ps. 42-43), i aclareix que aquesta actitud de Mora davant Sismondi, el 1828, «*contrasta con su prejuicio contra él de 10 años antes. Entonces había escrito que "acaba de publicar en París un tratado de economía política, que aseguran ser tan romanesco, esto es, malo, como su historia de la literatura de los pueblos meridionales de Europa"*, *Crónica*, núm. 68, 22 de octubre 1819, p. 3» (p. 43, núm. 63). Monguio no especifica quins aspectes del pensament econòmic de Sismondi interessaven Mora. L'article del professor Schwartz exposa amb claredat el model d'explotació agrícola que defensava, totalment diferent del de Sismondi. També cal recordar que només tres anys abans, el 1825, Mora havia atacat, des d'«*El Mercurio Universal de las Ciencias y Artes*», la crítica sismondiana de la llei de Say.

66. A. BORREGO, *Principios de economía política*, p. 153.

67. «*[...] los empresarios antes de consentir en verse enteramente arruinados [...] prefieren continuar trabajando con la esperanza de alcanzar mejores tiempos [...] pues como observa muy bien Mr. de Sismondi, prefieren hacer el sacrificio de la mitad de su capital, realizando la otra mitad vendiendo a menos precio, que perderlo todo enteramente*» (*Ibid.*, p. 24).

68. *Ibid.*, p. 27.

contemporanis quan recull la denúncia de Sismondi dels perills de la industrialització. El capítol setè de la seva obra, que porta el títol significatiu de «Peligros que traen consigo los progresos de la industria y males que han de procurarse evitar en España», encaixa malament amb l'afirmació que Borrego era «*un ferviente partidario de la industrialización en España*». ⁶⁹ Certament, l'home creia que Espanya no es podia resignar a ser exclusivament agrícola i que tenia uns grans avantatges naturals, però prevé contra les calamitats que la implantació d'un sistema industrial ha causat a Anglaterra en uns termes tan apassionats i retòrics com els del seu mestre ginebrí. Per a ell, el model capitalista anglès ha convertit «*el crédito y los bancos que lo mantienen y fomentan en arsenales donde se fabrican armas para asesinar a los pobres y hecho que los inventos del ingenio, las máquinas imaginadas para alivio y comodidad del hombre se convierten en instrumento de su suplicio*». ⁷⁰ Espanya, en començar amb retard el procés d'industrialització, pot prendre com a guia l'experiència dels països que l'han precedida per tal d'intentar evitar aquestes dificultats. No fer-ho així «*sería el colmo de la imprevisión, el error más grande de parte de cuantos puedan influir en las medidas que se adopten*». ⁷¹ Afirmació que ens recorda la insistència de Sismondi a estudiar el model anglès per a poder evitar als altres països els trastorns que patia Anglaterra.

D'altra banda, és significatiu que aquesta concepció de Borrego coincideixi fins a un cert punt amb la d'un corrent de pensament rus que també tingué una forta influència de l'anticapitalisme de Sismondi, el *narodnichestvo*. Els populistes de Rússia àdhuc arribaren a teoritzar sobre aquest «privilegi de l'endarreriment» que afavoria els països on hom no havia implantat el sistema industrial en oferir-los l'avantatge d'una perspectiva històrica. ⁷²

Segons Borrego, els mals inherents al progrés de la indústria són els que assenyala Sismondi: un creixement de la població superior a la demanda de treball, l'abús del crèdit, un excés de producció i la guerra competitiva moguda pels interessos privats. L'autor reconeix que «*la introducción de máquinas para la fabricación ha contribuido a la falta de demanda de trabajo*», ⁷³ tot i que abans —una nova inconsistència— ha rebutjat la «*parábola de la manivela*» de Sismondi.

Els remeis que hi proposa, a l'hora de reclamar la intervenció estatal, bé que en l'enumeració no coincideixen exactament amb els que hi ha en els *Nouveaux principes*, tenen com a objectiu l'aspiració sismondiana bàsica d'unir els interessos dels obrers i els empresaris en el procés de producció. Però Borrego s'atura davant els mitjans que calen per a engegar-los. Així, si a la pàgina 182 admet com a mitjà extrem la possibilitat de fixar un mínim al salari, la re-

69. C. de CASTRO, *Romanticismo, periodismo y política: Andrés Borrego*, p. 67. No discuteixo les evidències textuais aportades per Concepción de Castro per a basar la seva afirmació. Em limito a assenyalar que —deixant de banda altres observacions disperses per la seva obra— el capítol VII no pot haver estat escrit per un «*ferviente partidario de la industrialización*», car insisteixo en el fet que l'aprensió amb què Borrego contempla els mals que se'n deriven fins i tot supera el caire més ombrívol de les pàgines de Sismondi.

70. A. BORREGO, *Principios de economía política*, p. 167.

71. *Ibid.*, p. 169.

72. Sobre la formulació clàssica del «privilegi de l'endarreriment» per Vorontsov i les idees sobre aquest problema d'altres populistes —que cridaren l'atenció de Marx—, vegeu A. WALICKI, *Rússia*, a G. IONESCU i E. GELLNER (eds.), *Populismo. Sus significados y características nacionales* (Buenos Aires, Amorrortu, 1970), ps. 108 i s.

73. BORREGO, *Principios de economía política*, p. 171.

fusa en les planes 340-342 titllant-la d'«*idea excéntrica y hasta revolucionaria [...] pensamiento económicamente absurdo*».

L'home vacilla tothora entre allò que li mostren l'experiència i les lectures i els seus interessos polítics. La seva obra demostra que tenia unes veritables preocupacions socials. D'aquesta manera, dedica un apèndix a examinar l'estat dels jornalers a França i a Anglaterra, elogia Sismondi i Villeneuve, les descripcions de la misèria obrera dels quals «*afecta la sensibilidad natural de todo hombre*». També cita àmpliament, cosa que és ben indicativa, el cèlebre informe de Villermé publicat quatre anys abans;⁷⁴ però els seus intents d'un reformisme conservador estan destinats a fracassar davant els límits que ell mateix s'imposa de «*no violar ninguno de los principios admitidos de libertad, propiedad, competencia*».⁷⁵ Borrego presenta una forta influència de Sismondi en el seu ideari econòmic i social, però li manca la visió històricament relativa de les institucions socials que caracteritza l'economista suís.⁷⁶

Fins ara hem examinat uns autors damunt els quals la influència sismondiana és evident en determinats aspectes. Hom no pot afirmar el mateix de Manuel María Gutiérrez, però sí que coneixia l'obra de Sismondi a fons. En el *Discurso original y suscita exposición...* (1819) no l'esmenta; la primera referència que n'he trobat és en una sèrie d'articles publicats el 1831 a la revista «*Cartas Españolas*», on combat la idea de Sismondi que és indiferent per a l'economia d'un país el fet d'exportar les primeres matèries o els productes elaborats.⁷⁷ Aques-

74. *Ibid.*, ps. 325-326. L'obra de Villermé és *Tableau d'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie* (París, Renouard, 1840).

75. *Ibid.*, p. 181. De la Sagra, quan ressenya l'obra de Borrego a la «*Revista de los Intereses Materiales y Morales*», l'acusa precisament d'ambigüitat, perquè considera que «*la organización presente de la propiedad*» és com un dret inviolable (vol. I, 1844, p. 140). La «*Revista de España y del Extranjero*», sempre disposada a mortificar De la Sagra —des de les seves planes Sayró polemitzarà amb ell sobre la qüestió cotonera— sortí en defensa de Borrego contra les crítiques de De la Sagra, en una àmplia recensió signada per Fermín Gonzalo Morón (vegeu vol. VIII, 1844, ps. 396 i 392).

76. Tal vegada no és desavinent de recordar que m'estic referint exclusivament al Borrego dels *Principios* del 1844. Borrego presenta massa canvis per a poder-los examinar aquí. En aquest sentit, remeto a l'obra de Concepción de Castro, tot i que haig d'assenyalar que pel que fa a les fonts del pensament econòmic i social en Borrego hi ha alguns aspectes amb els quals no estic d'acord. Em penso que no és admissible que hom presenti Villeneuve-Bargemont com la font de la intervenció estatal en Borrego (p. 77), puix que, a més de les evidències que en la seva obra apunta cap a Sismondi, hom sol incloure Villeneuve com a epígon de l'economista ginebrí —juntament amb Buret— en una pretesa «*escuela*» sismondiana. Tampoc no sembla que Borrego pugui ser classificat bàsicament com un adherit «*al principio de libertad económica matizada por excepciones*» (p. 74). Aquesta apreciació rau en l'antiga confusió entre proteccionisme i prohibicionisme (conceptes que certament són parents d'una mateixa família, però no germans bessons). Borrego és un proteccionista moderat (millor pragmàtic?) que precisament fa servir una àmplia citació de Sismondi per a rebatre els mals del prohibicionisme (*Principios de economía política*, p. 85). Tanmateix, l'home utilitza —fora de context— les precisions analítiques sismondianes de *temps i de lloc* (vegeu N.P., II, p. 283), per a demostrar que els qui s'oposen a una llibertat il·limitada de comerç «*no contradicen la verdad científica*» (*Principios de economía política*, ps. 90-91).

77. La sèrie d'articles —vuit en total, en forma de cartes— duu el títol genèric de «*Perfumería*» i es troba a les «*Cartas Españolas*» del 1831. La referència principal a Sismondi és en la carta primera, vol. I, p. 150; la pàgina 152 és íntegrament una citació de l'autor suís: N.P., I, llibre IV, cap. XI, p. 409, *sic* per a p. 436; carta segona (vol. I, p. 169); carta cinquena (vol. II, p. 49); carta sisena (vol. II, p. 150) i carta vuitena (vol. II,

tes crítiques les reproduïx íntegrament en el seu *Comercio libre*, on fa igualment unes àmplies citacions de *De la richesse commerciale*, la qual qualifica, com ja he indicat més amunt, d'«*hermoso tratado*»; a més, declara que la seva formació s'ha basat en l'«*estudio constante de Smith, Say y Sismondi y a la meditaci6n de sus doctrinas*».⁷⁹ En un altre article publicat el 1833, Gutiérrez fa referència a Sismondi amb motiu de les modificacions que la teoria ha de sofrir en contrast amb els nous fets.⁷⁹

En general, l'autor sempre es refereix a Sismondi —tret d'aquest darrer article, en relació amb el tema de la llibertat de comerç— amb el criticisme natural amb què un dels màxims teòrics del proteccionisme s'havia d'encarar al lliurecanvisme absolut que preconitza el ginebrí.⁸⁰ Això no obstant, a les *Nuevas consideraciones* de Gutiérrez hi ha un atac a Ricardo per la qüestió del producte brut i el producte net, que podria ser d'origen sismondia.⁸¹ Per altra part, l'home fou un autor prolífic d'articles, de vegades signats amb tot el nom, d'altres amb les inicials M. M. G., i també d'articles seriatos, la primera part dels quals no té signatura i la segona ja va firmada.

Ara bé, a les dues revistes on collaborà hi ha uns articles anònims que potser li podrien ser atribuïts, i en aquest cas hom hauria d'acceptar que Manuel María Gutiérrez no solament coneixia i havia estudiat les obres de Sismondi, sinó que en alguns aspectes concrets hi estava d'acord. El primer d'aquests articles aparegué el 1820 a «*Miscelánea de Comercio, Artes y Literatura*», amb el títol de *Sobre la mendicidad en Inglaterra*; potser és l'escrit menys significatiu, car les idees que hi expressa sobre la crisi anglesa no poden ser considerades d'inspiració sismondiana específica. Però, al «*Correo Literario y Mercantil*», el 1828 publicà l'article *Ventajas de las propiedades pequeñas*, que és un resum de les idees de Sismondi que invoca la divisió de les propietats com a garantia de l'ordre establert, útil per a la conservació dels costums i favorable a la prosperitat de l'agricultura, que reclama del legislador que cerqui de totes passades la unió de la tinença de la terra amb els conreadors, «*haciéndoles encontrar en ella una casi propiedad*».⁸²

En aquesta publicació hom publica, sota l'epígraf d'«*Economía política*», uns treballs, generalment sobre els aranzels, signats per M. M. G., el qual l'any se-

p. 240). Les «*Cartas Españolas*», una revista «*dedicada a S.M. la reina gobernadora, por D. José María Carnerero*», apareixen del 1831 al 1833, en què canvien de nom i passen a ser «*La Revista Española*» 1833-1835), i perden tot interès des del punt de vista econòmic, ja que la publicació es dedica quasi exclusivament a la guerra carlina.

78. M. M. GUTIÉRREZ, *Comercio libre o funesta teoría de la libertad económica absoluta* (Madrid, Impr. de D. Marcelino Carrero y Portocarrero, 1833).

79. M. M. GUTIÉRREZ, *Ley de Aduanas*, «*Boletín de Comercio*», núm. 22 (1833).

80. L'altre gran teòric proteccionista, Jaumeandreu, també s'enfrontà amb ell pel mateix motiu (E. LLUCH, *El pensamiento econòmic a Catalunya [1760-1840]*, ps. 323-324).

81. M. M. GUTIÉRREZ, *Nuevas consideraciones sobre libertad absoluta de comercio y puertos francos* (Madrid, Impr. de la Viuda de M. Calero, 1839 p. 276). És interessant d'observar que el 1840 Francisco Álvarez de Sotomayor publica un article a la revista granadina «*La Alhambra*», on, a més d'esmentar de passada Sismondi i la qüestió de la maquinària, també es dedica a rebutjar la idea de Ricardo sobre el fet que si el producte net d'una nació no varia, és indiferent que hagi estat produït per deu o per vint milions d'habitants (*Industria*, «*La Alhambra*», 30-VII-1840, ps. 194-197).

82. *Ventajas de las propiedades pequeñas*, «*Correo Literario y Mercantil*», núm. 11 (6-VIII-1828), p. 2.

güent firma amb el nom sencer. Si el criteri que Gutiérrez era el col·laborador en temes econòmics fos suficient per a atribuir-li l'article, no solament disposaríem d'una informació valuosa sobre les idees agràries de l'autor —que desconec—, sinó d'una prova nova i important de l'influx que el pensament agrari de Sismondi exercí damunt els economistes espanyols.

Al capdavant, considero que les tres vies seguides en la investigació —les traduccions, la premsa de l'època i les obres econòmiques— permeten de parlar d'una introducció ràpida de les idees econòmiques de l'intel·lectual suís a Espanya, cosa que confirma novament el parer del professor Estapé que «entre 1750 y 1850 los estudios económicos en España siguen de cerca las evoluciones sucesivas de la ciencia económica universal».⁸³ Una afirmació que, a desgrat de la greu limitació que suposa l'absència de fisiòcrates i ricardians, em penso que continua essent vàlida en el sentit que, per citar grans noms, Malthus, Say, Sismondi i àdhuc Ricardo mateix, eren més familiars a llurs contemporanis espanyols que no ho foren més tard Jevons, Marshall o Keynes.

D'altra banda, tot i el desconeixement que hi havia de la influència sismondiana damunt els economistes espanyols —només Artola assenyalava que aquesta influència no fou important—,⁸⁴ crec que les proves aportades a tots els nivells permeten de parlar d'un fort influx i, en algun cas —Flórez Estrada—, d'adaptació del pensament econòmic de Sismondi, amb la dicotomia a què m'he referit. Una influència i una dicotomia que tal vegada hom pot justificar per la presència en els esquemes analítics sismondians d'un doble procés de l'economia real: per una part, l'anàlisi del capitalisme avançat; per l'altra, una problemàtica dels països endarrerits, la qual cosa pogué determinar que l'obra de l'autor ginebrí fos particularment atractiva per als economistes espanyols del període, fins al punt que, possiblement, Sismondi és —darrera de Say, però davant de qualsevol altra figura—⁸⁵ l'autor que, a Espanya, influí més en el pensament econòmic durant els primers decennis del segle XIX.

83. F. ESTAPÉ, *Ensayos sobre historia del pensamiento económico* (Barcelona, Ariel), p. 97. Vicent LLOMBART, en el seu estudi sobre Malthus i Espanya, arriba a la mateixa conclusió (*Anotaciones a la introducción del «Ensayo sobre la población», de Malthus en España*, «Moneda y Crédito», núm. 126, 1973, p. 86).

84. M. ARTOLA, *La burguesía revolucionaria (1808-1869)* (Madrid, Alianza, 1973), ps. 344-345. Artola parla de Sismondi com si fos un «socialista ricardiano», una relliscada que em penso que deu venir del fet que pren com a guia el manual d'Henri Denis (*Historia del pensamiento económico*, Barcelona, Ariel, 1970), l'únic on hom fa a Sismondi un tractament tan peregrí.

85. El fet que no consideri també Smith no vol dir que en qüestioni la influència al període referit, sinó que, a desgrat del treball de R. S. Smith i algun altre autor, em penso que l'influx de Smith —sobretot després del 1803— és indirecte (Say, Sismondi), això quan no és de tercera mà. A falta d'uns estudis més concrets, crec que hom hauria de revisar les interpretacions basades en les lloances adreçades en gairebé totes les obres de l'època a la *Riqueza de las naciones*; sobretot atès que en un cas que semblava evident el coneixement directe de l'obra de Smith —el de Flórez Estrada— ha estat posat de manifest, per Salvador Almenar en la seva tesi doctoral, que les citacions de Smith que fa Flórez són, en llur majoria, «bolsas bibliográficas» preses de McCulloch.